

Jan Fast & Teemu Väisänen

Rintama lähimpänä Helsinkiä – Hanko 1941 -hanke

Hankoniemi on historiansa aikana ollut osallisena useissa historiallisissa tapahtumissa johtuen sen tarjoamista suojaisista satamista ja ohi kulkeneista kauppareiteistä (ks. Kuva 1). Sotaisina aikoina niemellä on puolestaan ollut suuri strateginen merkitys ja sen kallioisia rantoja on varustettu eri aikoina ja eri suunnilta tulleita sotilaallisia uhkia vastaan. Strategisen sijaintinsa takia Hankoniemi

herätti kiinnostusta myös Neuvostoliitossa jo ennen talvisotaa ja sodan päätteeksi solmitussa rauhansopimuksessa Suomi sitoutui vuokraamaan alueen Neuvostoliiton tukikohdaksi.

Hanko 1941 -tutkimushanke tutkii sotatapahtumia Hangon rintamalla sekä konfliktiin liittyviä rakenteita ja elämää Neuvostoliiton tukikohdassa, jatkosodan rintama-alueilla ja rintamalinjojen takana.

Kuva 1. Hankoniemi Maanmittauslaitoksen taustakartalla (Muokkaukset: T. Väisänen).

Tutkimuksessa tallennetaan Hangossa toimineiden joukkojen ja sotavankien aineellista kulttuuriperintöä Hangon museon kokoelmiin ja näyttelyihin Hangon rintamamuseossa. Tutkimushanketta johtaa arkeologi Jan Fast ja hankkeen apulaistutkijana toimii arkeologi Teemu Väisänen. Heidän ohellansa tutkimushankkeeseen osallistuu arkeologian, maantieteen ja konservoinnin opiskelijoita. Tutkimushanke toteutetaan yhteistyössä Hangö Sommarunin, Hangon museon, Hangon rintamamuseon ja Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys ry:n kanssa, ja tutkimukseen osallistetaan myös paikallisia asukkaita sekä koululaisia. Tutkimushanke käynnistyi koekaivauksella sekä arkistotutkimuksella syksyllä 2018 ja jatkuu kesään 2025 saakka. Hankkeeseen kuuluva laajempi arkeologinen kaivaustutkimus alkaa kesällä 2020.

Hangon tukikohdan vaiheet

Hankoniemen kattava vuokra-alue luovutettiin Neuvostoliitolle 22. maaliskuuta 1940, ja sinne alettiin välittömästi rakentaa tukikohtaa Suomenlahden meriliikenteen valvomiseksi (Lappalainen 1987: 37). Luovutukseen liittyvässä sopimuksessa Neuvostoliitolle myönnettiin myös oikeus pitää alueella sen puolustukseen tarvittavia maa- ja ilmavoimia.

Tukikohdasta muodostui kuukausien saatossa varsin mittava, ja kesäkuun 1941 puolivälissä Hankoniemelle ja sen lähisaaristoon oli majoitettu kaiken kaikkiaan yli 30 000 varusmiestä ja siviiliä (Halén 2009: 7). Sotilaskohteiden lisäksi tukikohtaan kuului kaikki keskeiset palvelut, kuten posti, koulu, kirjasto ja elokuvateatteri, ja tukikohdan alueella julkaistiin sittemmin sota-aikaankin ilmestynytä *Красный Гангут* (*Krasnyj Gangut*, ”Punainen Hanko”) -lehteä (Prorokov 1974: 90).

Jatkosota Suomen ja Neuvostoliiton välillä alkoi 25. kesäkuuta 1941 ja sen seurauksena myös Hankoa pommitettiin suomalaisen ja saksalaisten toimesta (Kabanov 1971: 143–144). Pommitusten takia kaikki oleelliset palvelut ja sotilaskohteet siirrettiin maanalai-

siin rakennelmiin, joita rakennettiin neuvostoininööri Boris Levinin mukaan kaiken kaikkiaan 432 kappaletta (Levin 1974: 127).

Siinä missä Hankoniemellä ei nähty laajamittaista sodankäyntiä ja taistelut keskittyivät lähinnä raja-alueella tapahtuneisiin yhteenottoihin ja tykistökeskityksiin, lyhyitä ja verisiä taisteluja käytiin Hankoniemen pohjois- ja eteläpuolella sijainneiden kalloisten saarten omistuksesta. Näistä kentties tunnetuin oli 26. heinäkuuta 1941 käyty Bengtskärin taistelu, joka päättyi majakkasaarelle rantautuneiden neuvostosotilaiden tappioon. Muihin merkittäviin saaristotaisteluihin kuuluivat muun muassa Horsön, Stackörnin, Morgonlandetin ja Hästön taistelut (Uitto & Geust 2011: 108–123).

Neuvostoliitto veti joukkonsa vuokra-alueelta 2. joulukuuta 1941. Sotilaat jättivät jälkeensä ansoitetun kaupungin sekä räjäyttivät muun muassa kaupungin vesitornin ajastetulla räjähteellä (Lappalainen 1987: 205–222). Suomalaisten otettua alueen haltuunsa, miinoitusten purkaminen teetätettiin alkuun erityisesti vankityövoimalla, mutta tästä luovuttiin lopulta useiden onnettomuuksien ja sabotointiyritysten jälkeen (Halén 2009: 20).

Sodanjälkeisistä raivaustoista huolimatta maastossa on yhä nähtävissä useita sota-toimiin liittyviä rakenteita (ks. Kuva 2). Niistä useat tarjoavat ainutlaatuisen ja paikoin erittäin hyvin säilyneen aineiston konfliktiarkeologiselle tutkimukselle.

Suunnitelmista kenttätöihin

Hanko 1941 -tutkimushanke sai alkunsa vuonna 2018 suunnitelmista laajentaa Hangossa toteutettua konfliktiarkeologista tutkimusta, joka oli aikaisemmin keskittynyt Jan Fastin johtamaan tutkimushankkeeseen Tulliniemessä sijainneen saksalaisen kauttakulkuleirin historiasta (Fast 2017).

Tutkimushankkeen kenttätöet alkoivat jo samana vuonna, kun paikallinen asukas ilmoitti metsänhoitotyön uhkaamista merkit-

Kuva 2. Teemu Väisänen tarkastamassa romahtaneen korsun jäännöksiä. (Kuvannut: J. Fast.)

semättömistä neuvostoliittolaisista hautauksista Tvärminnessä. Alueella toteutettiin koekaivaus, jolloin yksi alueella sijaitsevasta kuudesta kummuista todettiin haudaksi. Esi-tutkimuksessa hautauksen rajat pystytettiin paikantamaan alueen jatkotutkimuksia varten. Vuonna 2019 toteutetussa kaivauksessa vainajat nostettiin yhteistyössä Sotavainajien muiston vaalimisyhdistys ry:n ja Venäjän Suomen suurlähetystön kanssa (ks. Kuva 3). Kaivaus toteutettiin noudattaen eettisiä arkeologisia tutkimus- ja dokumentointimenetelmiä, ja tutkimuksesta on tekeillä erillinen julkaisu. Vainajat pyritään tunnistamaan, minkä jälkeen heidät haudataan Taktomin venäläiselle sotilashautausmaalle.

Vuonna 2019 järjestettiin myös hankkeen ensimmäiset yleisökaivaukset. Hangon rintamamuseon ja Hangö Sommarunin järjestämän sota-arkeologisen viikonlopun aikana museon kävijät saivat tutustua konfliktiarkeologisiin kaivauksiin Hangon rintamamuseolla Lappohjassa. Kaivauksissa tutkittiin eturintaman suomalaisten puolen taistelukaivantoja sekä ruotsalaisten vapaaehtoisten ai-

van eturintamassa sijainneen ja palaneen majoitusteltan paikkaa. Varsinkin telttapaikan kaivaukset olivat tuloksiltaan hyvin lupaavia ja antavat aihetta jatkotutkimuksille.

Ensimmäiset laajemmat yleisökaivaukset järjestetään kesällä 2020 Hangö Sommarunin järjestämän kolmiviikkoisen konfliktiarkeologisen kenttätökurssin muodossa. Kurssin aikana tutkitaan edellä mainitun telttakohteen lisäksi muun muassa suomalaisten joukkojen ja ruotsalaisten vapaaehtoisten Hankoon vievän tien alle kaivamia tunneleita sekä partioiretkien lähtöpisteitä etulinjan tuntumassa.

Koska Hangon sotatoimialueeseen kuului varsin suuri määrä erilaisia rakenteita, arkeologiset kaivaukset pyritään kohdistamaan temaattisesti tiettyihin kokonaisuuksiin, jotka parhaiten edustavat tukikohdan keskeisimpiä tehtäviä ja merkittäviä tapahtumia sodan aikana. Tällaisia tutkimuskohteita ovat muun muassa Hangon maarintaman ja saariston taistelupaikat ja linnoitteet, sotilasjohtokeskukset, sotasairaalat sekä ilmataistelujen osalta myös lentokoneiden putoamispaikat.

Sotilasjohtokeskusten osalta keskeisen tutkimuskohteen muodostaa tukikohdan komentaja Sergei Kabanovin käytössä ollut komentokorsu. Kabanovin omaelämäkerran mukaan korsu oli varsin hyvin varusteltu ja se sisälsi muun muassa vesilähteen, suojan kemiallisia iskuja vastaan, lämmitysjärjestelmän sekä pomminkestävän betonikaton (Kabanov 1971: 180). Toisin kuin monet muut Neuvostoliiton vetäytyessään tuhoamat rakennukset, korsu säilyi ehjänä sodan loppuun asti (Lindholm 1942: 152). Nykyään korsun rakenteista ei ole maanpinnalla merkkiäkään, mutta korsun oletettu sijaintipaikka on onnistuttu paikantamaan maatutkauksen avulla (Väisänen 2018).

Komentokorsun ohella keskeisen tutkittavan kokonaisuuden muodostavat Neuvostoliiton rakentamat maanalaiset sairaalat, jotka ovat tuhoutumassa kaavoitus- ja rakennuspaineiden alla. Sairaaloiden sijaintipaikkoja on käyty tarkastamassa paikallisten asukkaiden kutsumana, ja paikalliset ovat myös esitelleet mailtaan löytynyttä sodanaikaista jäämistöä, joka viittaa vahvasti Neuvostoliiton sairaalatoimintaan alueella.

Tukikohdan ja rintamalinjan ohella tutkimukset ulottuvat osaltaan myös Hangon taistelu- ja rintama-alueen ulkopuolelle suomalaisten joukkojen sijoituspaikoille. Rintamalinjojen takana tutkimuskohteita

Kuva 3. Aleksi Rikkinen dokumentoimassa sotavainajan hautausta. (Kuvannut: J. Fast.)

ovat muun muassa joukkosidontapaikat (JSP), kaatuneiden evakuointikeskus 18 (KEK 18) ja sotavankileiri 7 (Sova 7) Raaseporissa. Näiden tutkimuskohteiden lisäksi maarintamalla ja saariston alueella suoritetaan aktiivisesti sotavainajien ja taisteluissa kadonneiden etsintää.

Hankkeen tavoitteet

Tutkimushankkeen tavoitteena on saavuttaa entistä objektiivisempi ja kattavampi kokonaiskuva Hangon rintamasta sekä Neuvostoliiton sotilastukikohdan sodanaikaisesta toiminnasta, tukikohdan varustuksesta ja tukikohdassa eläneiden sotilaiden elämästä. Lisäksi tutkimuksessa perehdytään elämään rintamalinjan toisella puolella suomalaisten joukkojen ja ruotsalaisten vapaaehtoisten keskuudessa sekä osapuolen välisiin aseellisiin kohtaamisiin saaristossa ja rintamalinjalla.

Kaivaustutkimusten lisäksi kattavaa kokonaiskuvaa luodaan kaukokartoituksen ja arkeologisten inventointien kautta sekä tarkastuen paikallisten asukkaiden ilmoittamia sotahistoriallisia kohteita maastossa. Tähän mennessä toteutettuihin inventointeihin lukeutuu muun muassa Hangon Tulliniemen etelärannan sotahistoriallisten kohteiden inventointi sekä Bengtskärin majakkasaaren taistelujen jäännösten dokumentointi (Fast et al. 2019). Saaren ympäristössä on toteutettu myös alustavia vedenalaisia tutkimuksia Hangon kesäyliopiston meriarkeologian kurssin osallistujien toimesta.

Maastotöiden ohella tutkimushankkeeseen kuuluu runsaasti arkistotyötä ja suomalaisten, skandinavialaisten sekä venäläisten veteraanien ja siviilien haastatteluita. Arkistoaineiston keskiössä ovat erityisesti sotapäiväkirjat, jotka tosin ovat lähdekriittisesti katsottuna ongelmallisia, sillä ne on usein laadittu omia toimia selittämään taisteluiden tauottua. Hankkeessa pyritäänkin tutkimaan arkisto- ja haastatteluaineistoa suhteessa arkeologisen aineiston tuottamaan tietoon taistelujen tapahtumista. Kun mu-

kaan otetaan olosuhteita kuvaavia havaintoja (etäisyys, valo, kellonaika) ja alueen säähistoria, voidaan taistelujen kokonaistilanne rekonstruoida ja tapahtumia tutkia objektiivisemmin kuin pelkän arkistotutkimuksen perusteella.

Hankkeen aikana pyritään myös soveltamaan ja kehittämään arkeologisia tutkimusmenetelmiä konfliktiarkeologian tarpeisiin Suomen olosuhteet huomioon ottaen. Hankkeen aikana on jo tehty alustavia kokeiluja kaukokartoituksen, geofysikaalisten menetelmien ja fotogrammetrian osalta, ja menetelmien käyttöä jatketaan tulevien kenttätöiden yhteydessä.

Tutkimushankkeen tuloksista laaditaan hankkeen päätteeksi näyttely ja erillinen julkaisu. Tutkimuksen etenemistä voi seurata Hanko 1941 -hankkeen verkkosivuilla (www.hanko1941.com).

Bibliografia

Painamattomat lähteet

- Fast, J., Väisänen, T. & Rikkinen, A. 2019. *Hanko, Tulliniemi. Natura 2000 ja asemakaava-alueen toisen maailmansodan aikaisten sotahistoriallisten kohteiden perusinventointi*. Metsähallitus.
- Väisänen, T. 2018. *Geofysikaaliset menetelmät suomalaisessa konfliktiarkeologiassa – tapaus-tutkimuksena jatkosodan aikainen komento-korsu Hangossa*. Pro seminaari -tutkielma. Helsingin yliopisto, Kulttuurien osasto.

Tutkimuskirjallisuus

- Fast, J. 2017. German Transit Camp at Tulliniemi, Hanko 1942–1944. J. Kaila & J. Knuutila (toim.) *Inside and Beside the Camp*: 34–41. Lahti: The Academy of Fine Arts at the University of the Arts Helsinki.
- Halén, H. 2009. *Hangon neuvostotukikohta 1940–1941*. Unholan aitta 31. Helsinki: Harry Halén.
- Kabanov, S. [Кабанов, С.] 1971. *На дальних подступах*. Москва: Воениздат.
- Lappalainen, N. 1987. *Hankoniemi toisessa maailmansodassa*. Juva: WSOY.
- Levin, B. [Левин, Б.] 1974. Огнем проверены. K. Grishchinsky [К. Грищинский] (toim.) *Гангут 1941*: 126–128. Ленинград: Лениздат.
- Lindholm, P. 1942. *Hanko saarrettuna*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Fennia.
- Rudnyi, V. [Рудный, В.] 1974. Из военной тетради. K. Grishchinsky [К. Грищинский] (toim.) *Гангут 1941*: 90–98. Ленинград: Лениздат.
- Uitto, A. & Geust, C.-F. 2011. *Hanko toisessa maailmansodassa*. Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu.

Jan Fast on suomalainen arkeologi, näyttely-suunnittelija ja tieteen popularisoija, joka on johtanut arkeologisia kenttätöitä Suomessa joka kesä vuodesta 1986 alkaen. Tällä hetkellä Fast kirjoittaa Helsingin yliopistossa englanninkielistä väitöskirjaansa Hangon Tulliniemessä vuosina 1942–1944 sijainneen saksalaisen kauttakulkuleirin arkeologiasta ja historiasta.

jfarchaeology@gmail.com

Teemu Väisänen on Helsingin yliopistosta valmistunut arkeologi, joka on osallistunut Hangon konfliktiarkeologisiin tutkimuksiin vuodesta 2016 alkaen. Tällä hetkellä Väisänen suunnittelee yhteistyössä Satakunnan Museon kanssa toteutettavia arkeologisia tutkimuksia jatkosodan aikana toiminnassa olleen saksalaisen lentotukikohdan alueelle Porissa.

teemu.vaisanen@gmail.com